

NIEUWSBRIEF

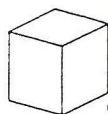
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 3

September 1992

5x5x5 Meter.

0 1/2 m.

OPEN MONUMENTENDAG 12 SEPTEMBER TE DEVENTER

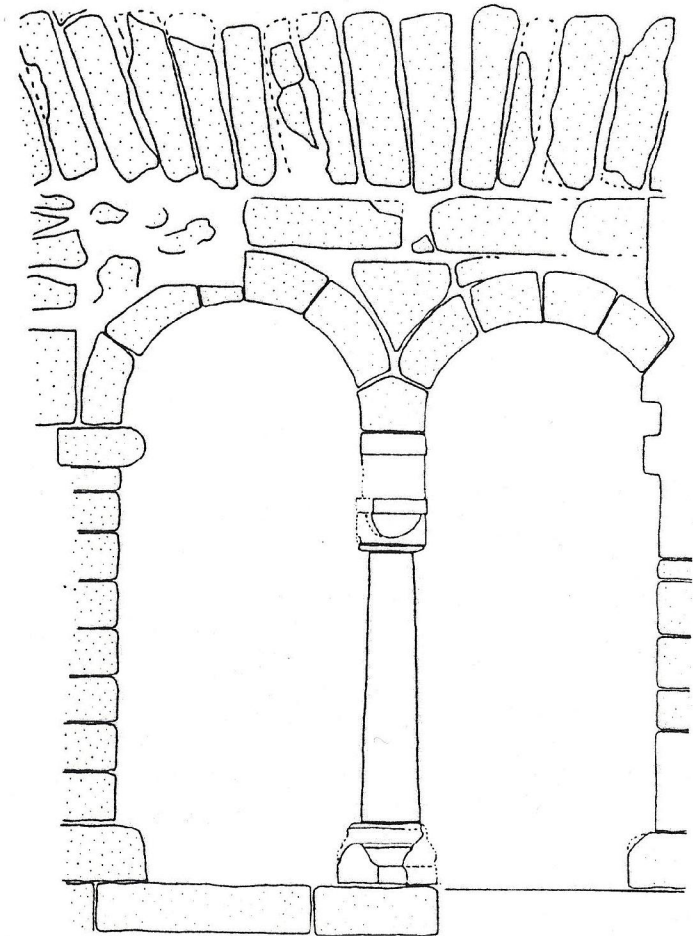
Tijdens de Open Monumentendag is de proosdij in Deventer opengesteld. De SBN, in de personen van beide voorzitters K. Steehouwer en H. Janse, heeft een boekje over bouwhistorie geschreven op verzoek van de Stichting Open Monumentendag. Het boekje zal voor een klein bedrag overal in Nederland verkrijgbaar zijn; de donateurs van de SBN ontvangen het bijgaand gratis. Op 12 september, 10.00 uur, zullen de auteurs in of bij de proosdij een toelichting geven op het boekje en de bouwhistorie in het algemeen. Vertegenwoordigers van de gemeente, van de eigenaar en van de aannemer krijgen van de auteurs een eerste exemplaar aangereikt. D.J. de Vries, coördinator van het bouwhistorisch onderzoek, zal daarna iets over de geschiedenis van de proosdij vertellen, de 'veldwerkers' geven op iedere etage uitleg. Er zal een video van E. Stades te zien zijn met een rondgang langs de bijzondere bouwsporen waarvan een aantal inmiddels door beton of stuc zijn bedekt.

In het koor van de nabijgelegen Lebuïnuskerk krijgen steenhouwersmerken aandacht en in de kap van de tegen de Lebuïnus gebouwde Mariakerk komt uitleg over de daar aanwezige telmerken. De afdeling monumentenzorg van de gemeente Deventer heeft de organisatie van deze 'extra' programmapunten van de Open Monumentendag met plezier op zich genomen. Komt allen!

HET OUDSTE HUIS VAN NEDERLAND BOUWHISTORISCH ONDERZocht

Met de start van het herstel van de voormalige proosdij, Sandrasteeg 8 te Deventer, vond in de maanden maart tot juli 1992 een bouwhistorisch onderzoek plaats. Het onderzoek had een destructief karakter omdat er muren werden ontleisterd en er in de ondergrond naar funderingen is gezocht. Er is echter bewust gekozen voor een niet algeheel ontleisteren en ontgraven, zoals ook de vulling in enkele zeer grote beerputten ongemoeid is gelaten. Het welslagen van een gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is van een aantal factoren afhankelijk. Dat het om een romaanse, geheel natuurstenen structuur ging, wist men van te voren. Omdat ook de gemeente van het belang van het object doordrongen was, werd enkele jaren geleden samen met de RDMZ opdracht gegeven voor een fotogrammetrische tekening van de voorgevel. De firma De Waal te Hattem voerde de zeer nauwkeurige opmeting schaal 1:20 uit, die diende als aanknopingspunt voor verdere documentatietekeningen. We moesten enkele jaren geduld uitoefenen omdat de bewoners - krakers - pas in maart van dit jaar vertrokken. Daarna kon een gemêleerd team van bouwhistorici en archeologen - meest vrijwilligers - aan de slag. Door een welhaast ideale combinatie van belanghebbenden, verliep het onderzoek vlekke-

loos. Het pand is eigendom van de NV Bergkwartier Maatschappij tot Stads-herstel, de architect Johans Kreek uit Diepenveen is niet alleen kundig en ervaren maar wist ook de flexibiliteit op te brengen het plan tussentijds aan te passen ten gunste van de bouwhistorische vondsten. Ook de aannemer en de sloper waren welwillend. Aannemer Moes uit Zwolle was zelfs zo enthousiast, dat hij het ingesloten informatieblad gratis beschikbaar stelt. Het initiatief van deze vouwbladen is destijds door de gemeente Zwolle genomen en inmiddels door Kampen en Zutphen gevolgd. Dit soort publicaties zijn relatief goedkoop en snel te realiseren ter informatie van een groter publiek.

Afb. 1 Binnenzijde romaans venster op de tweede verdieping van Sandrasteeg 8 te Deventer (tek. M.E. Stades-Vischer).

In de ogenschijnlijk jongere bebouwing die de Deventer proosdij omgeeft, bevindt zich nog een aantal middeleeuwse kapittelhuizen of restanten daarvan. Op ons voorstel die bouwdelen en de archeologische vondsten integraal, in een groter onderzoek d.m.v. een publicatie uit te werken, reageerde de gemeente Deventer enthousiast. Hierin kan ook de voorgenomen doktoraalscriptie over de proosdij van Carry Martin (één van de vrijwilligers, RU Leiden) vervat worden. We hopen dat de gemeente en andere instellingen met een behoorlijk bedrag over de brug komen. Het is namelijk absurd dat gekwalificeerde bouwhistorici als Wijnand Bloemink en Elisabeth Stades op basis van vrijwilligheid bij de documentatie van dit top-monument zijn betrokken! Het behoort tot de doelstellingen van de SBN dat bouwhistorisch onderzoek minimaal redelijk vergoed wordt.

Dirk J. de Vries

BOEKBESPREKING

DE GROTE OF LEBUINUSKERK TE DEVENTER enige beschouwingen naar aanleiding van het boek dat onder deze titel onlangs is verschenen.

Van de redactie ontving ik het verzoek dit zeer aantrekkelijke boekwerk te bespreken. Een recensie kan het onderstaande bezwaarlijk worden genoemd, het biedt daarvoor enerzijds wellicht teveel, anderzijds te weinig.

Opgegroeid in de nabijheid van Deventer heeft het grote aantal middeleeuwse monumenten van deze stad mijn belangstelling voor bouwhistorie al vroeg gewekt. In Deventer heb ik het geluk gehad mensen te ontmoeten die mij daarin verder hebben gestimuleerd. De Grote Kerk bood mijn ontlukende belangstelling alles wat ik wensen kon, omdat binnen dit gebouw een groot deel van de bouwgeschiedenis is af te lezen. Blijkbaar heeft dat stimulerend gewerkt. Juist datgene wat van die bouwgeschiedenis niet direct duidelijk is, intrigeert het meest en heeft het verlangen om meer te ontdekken en te kennen levend gehouden. Met enige verwondering terugkijkend moet ik vaststellen dat mijn jeugdliefdes hebben geleid tot de keuze voor mijn huidige beroep. Het is een grote vreugde te ervaren dat aan dit gebouw nu een zeer gedegen studie is gewijd. Met genoegen heb ik dan ook het verzoek van de redactie aanvaard.

De St. Lebuinus van Deventer is een kerkelijk monument van meer dan nationale betekenis. Dat de kerk in dit monumentale boekwerk grondig is bestudeerd en beschreven bevestigt, voorzover dat al niet algemeen onderschreven werd, ondubbelzinnig de wetenschappelijke betekenis van dit monument. Wat de kerk bovenal belangrijk maakt is de goed reconstrueerbare romaanse

basiliek die in de laatgotische hallekerk schuilgaat. Door hernieuwd onderzoek zijn daarover nieuwe inzichten ontstaan, zowel op belangrijke hoofdpunten als ten aanzien van details. Dankzij de verdiensten van J. W. Bloemink en R. Glaudemans is onze kennis over die bouwperiode van de kerk aanzienlijk groter geworden.

Een vrijwel complete ontleistering van het interieur tijdens de restauratie van 1926 tot 1952 was stimulans en aanleiding tot belangrijke bouwhistorische ontdekkingen. Naar aanleiding daarvan is de kerk, op esthetische gronden, verder ontleisterd. Door het onbedekt laten van muren en pijlers heeft het interieur één van de meest essentiële architectonische kenmerken verloren, waardoor de laatste herinneringen aan de middeleeuwse sfeer verdwenen zijn (Rademaker, p. 119, kol. 1). De afbeeldingen 167 t/m 177 gunnen ons een laatste blik op de middeleeuwse binnenarchitectuur, die toch in hoofdzaak bestaat bij de gratie van de textuur van de vlakken die de ruimte omsluiten. *'Deze ontleistering is zeker geen herstellen van een oorspronkelijke toestand, maar levert voor deze lege kerk een esthetisch zeer bevredigend resultaat en bracht belangwekkende sporen van vroegere toestanden aan het licht'* wist E.H. ter Kuile in 1965 te melden (Kunstreisboek, p. 154). Waarschijnlijk echter is toen, onbedoeld, het merendeel van de middeleeuwse muurschilderingen weggebikt (Rademaker, p. 119, kol. 1) en zijn ook de manchetbeschilderingen van de gewelfribben verdwenen. De aanwezigheid hiervan zou nu een dankbaar aanknopingspunt zijn geweest voor de plaatsbepaling en datering van soortgelijke versieringsvormen in omliggende dorpskerken. Een dergelijk aanknopingspunt biedt wel de uitstekend gedocumenteerde bijdrage van W. Haakma-Wagenaar. Ongetwijfeld is ook de acoustiek als gevolg van de ontleistering drastisch gewijzigd waardoor het fraaie orgel, met nog 16de eeuws pijpwerk, niet meer zo helder klinkt als de bouwers het bedoeld hebben. Zeker heeft het orgel aan architectonische zeggingskracht ingeboet doordat de donkere, mogelijk nog originele kleurstelling in een bakstenen interieur niet gehandhaafd kon blijven. Al met al is deze ontleistering niet alleen een typisch voorbeeld van de restauratiefilosofie in vroegere decennia, maar ook een ergerlijk staal van vandalisme, waaraan het toenmalige Rijksbureau voor de Monumenten van harte heeft meegewerkt. Het kwaad is geschied, de hedendaagse inzichten ter zake zijn, misschien mede door die ervaring, rijper maar ontslaan ons niet van de plicht alert te blijven op, wellicht heel andere, fouten die in onze tijd kunnen worden gemaakt. Vele Deventernaren zijn aan de huidige romantische sfeer dermate gehecht geraakt dat zij deze als het hoogste ideaal verdedigen. Ook het boek draagt van die visie de sporen gezien de tekst bij kleurafbeelding 3, p. 20, die het schoongebikte interieur prijst. Een exponent van die opvatting is Koldewijn. Het is zijn goed recht de huidige toestand mooi te vinden. Waar hij de veronderstelling uit dat de laatmiddeleeuwse bepleistering later, uit financiële overwegingen (lees armoede), zou zijn aangebracht, naast het te handhaven pleisterwerk van de romaanse bouw-

delen, wordt zijn betoog subjectief (p. 201, 202). Het terugprojecteren van een 20ste eeuwse esthetisch ideaal op middeleeuwse architectuur is nogal bedenkelijk of op zijn minst achterhaald. Bevreemdend is dan ook het contrast met de visie van andere auteurs die in hun bijdragen blijken te geven van een meer objectieve kijk op de pleisterproblematiek (Rademaker, p. 119, en Haakma-Wagenaar, passim). De lezer vraagt zich af of de redactie dit contrast gewild heeft. Een betere afstemming onderling en raadpleging van een toch vrij lange lijst van titels en onderzoeksgegevens die ons leert dat het bepleisteren en kleurig afwerken van kerkinterieurs in de middeleeuwen min of meer regel was, had deze onvolkomenheid kunnen wegnemen. Hoewel er in onze tijd wellicht zwaarwegende, en misschien zelfs kunsthistorische, argumenten zijn om niet tot herbepoistering over te gaan, moet de Deventer Grote Kerk het voorlopig (?) stellen met een geschonden binnenarchitectuur waar de schilderijen de indruk wekken als plakplaatjes op de muren te zijn aangebracht. Gelukkig is er bij de laatste restauratie door herbepoistering van muurgedeelten al enige verbetering in dat beeld ontstaan. Dat er andere, subtielere en zelfs betere mogelijkheden bestaan om bouwsporen in een gepleisterd interieur aan te duiden is uit diverse voorbeelden gebleken (ik denk daarbij onder meer aan de Groninger Martinikerk). Behoud van de afleesbaarheid kan geen argument zijn voor het handhaven van de huidige toestand en geeft naar mijn persoonlijke mening in verhouding tot de geleden verliezen geen meerwaarde aan het interieur.

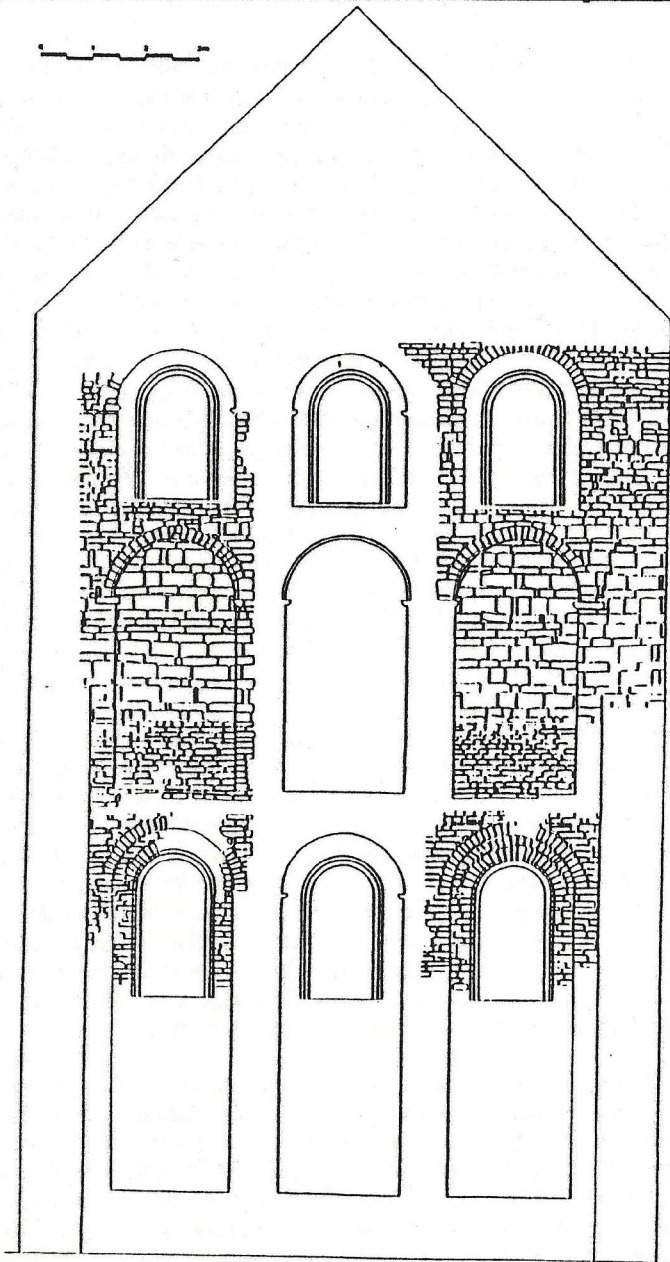
Uit de gang van zaken in Deventer tijdens de restauratie van 1926-'52 kan de bouwhistoricus van nu leren dat op hem een grote verantwoordelijkheid rust waar hij meent dat voor zijn onderzoek volledige ontleistering noodzakelijk is. In de pleisterlagen, en in het al of niet doorlopen daarvan over dichtgezette nissen of achter later geplaatste tussenmuren of kolonnetten (Haakma-Wagenaar, p. 128), ligt vaak een schat aan gegevens over de chronologie en over de bij de verschillende fasen behorende afwerkingen verborgen. Het gevaar dat schilderijen worden weggehakt kan het Deventer voorbeeld ons leren.

Over de tekst kan een aantal opmerkingen worden gemaakt. Om te beginnen enkele algemene. De subtitel *'Dom van het Oversticht'* komt mij wat tendentius over, gezien het feit dat de kathedrale status van de kerk slechts van zeer korte duur is geweest en bovendien van kracht werd in een tijd toen de architectonische glorie van het gebouw allang over zijn hoogtepunt was. Weliswaar had de kerk ook in een vroeg stadium van haar geschiedenis, vóór de bouw van de Bernoldbasiliek, tijdelijk de functie van kathedraal.

De bijdragen van de verschillende auteurs zijn stuk voor stuk boeiend, al is er soms verschil in kwalitatief en stilistisch opzicht. De leesbaarheid van de verschillende bijdragen loopt mede daardoor nogal uiteen. Het boek dat terecht voor een breed publiek is geschreven (?) is daardoor niet in alle delen voor dat

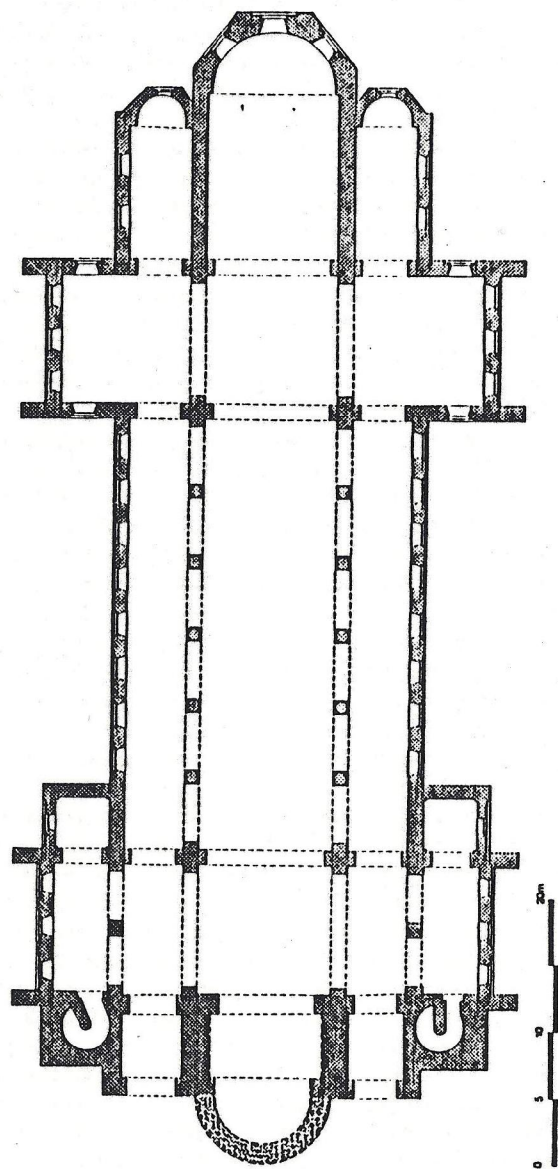
doel geschikt. De redactie had daarin wellicht wat meer sturend kunnen optreden. Eén van de voor een bouwhistoricus meest boeiende bijdragen is die van J.W. Bloemink. Te vrezen valt dat een niet vakgenoot slechts met de grootste moeite in staat zal zijn deze kwalitatief hoogstaande bijdrage te lezen. Buitengewoon storend, het meest nog in deze bijdrage, is het feit dat de zeer fraaie tekeningen van R. Glaudemans onvoldoende tot hun recht komen omdat ze veel te klein zijn weergegeven. Dit gegeven doet afbreuk aan de tekst die om de tekeningen is heengegeven. Zo hadden afb. 11 en 12 op gelijke hoogte en schaal moeten staan. Dat geldt ook voor de afbeeldingen 13 en 14. Afbeelding 20 is volstrekt onbegrijpelijk terwijl hier een schaalstok ontbreekt. De afbeeldingen 23 en 24 zijn volkomen onbruikbaar door de te sterke verkleining. Vrijwel het hele boek blijkt aan dit euvel mank te gaan. In de bijdrage van D.J. de Vries is een zeer belangwekkende afbeelding opgenomen (afb. 88) die door de te kleine schaal onleesbaar is en dat geldt ook afb. 63, die in het verhaal zeer essentieel is. Wie goede ogen heeft kan afb. 66 nog net lezen. Maar in de bijdrage van Haakma-Wagenaar is het bij afb. 117 weer helemaal mis en ook afb. 132 is vrijwel onleesbaar. In de bijdrage van A.J.J. Mekking maken de verschillende plattegronden, die nu juist ter onderlinge vergelijking zijn bedoeld maar in de meest uiteenlopende schalen zijn weergegeven, een rommelige indruk. Zelfs de noordpijl is gedraaid zoals het uitkwam. Het ontbreken van een schaalstok en een noordpijl acht ik onaanvaardbaar (afb. 27 en/of 36, 48, 59). De schaalstok missen we overigens ook bij de afbeeldingen 64, 67, 68, 70, 88 en 91. Het systeem van de onderschriften met nummers, vooral in de bijdrage van Spitzers, is onduidelijk, althans slecht leesbaar, waarschijnlijk door te sterke verkleining. Hinderlijk is ook het feit dat de kleurafbeeldingen de indruk wekken op willekeurige plaatsjes te zijn opgenomen. Ze onderbreken de tekst soms op onaangename wijze. Overbodig is het deze met de term *'kleurafbeelding'* aan te duiden. Vastgesteld moet worden dat afbeelding 95 ondersteboven staat. Deze onvolkomenheden, die naar ik aanneem voor verantwoording van de redactie komen, doen afbreuk aan de kwalitatief hoogstaande inhoud van het boek. De aantrekkelijkheid van het geheel is er gelukkig niet door verloren gegaan, want het drukwerk is zeer verzorgd en de afbeeldingen zijn voor het overgrote deel van hoge kwaliteit. Misschien levert een toekomstige herdruk de gelegenheid deze fouten te herstellen.

De rol van de bouwhistorie is, door zijn op concrete feiten gerichte werkwijze, een zeer belangrijke geweest bij de totstandkoming van dit boek. Van belang zijn in dit opzicht de verbeteringen van de reconstructie die Ter Kuile in de jaren '60 van de Bernoldbasiliek heeft gemaakt. Met name van de westpartij hebben we nu een veel betrouwbaarder beeld. Ook het aantal intercolumniën van het schip blijkt geen negen maar zes te hebben bedragen, hetgeen mij welkom is aangezien het mijn oude theorie bevestigt (afb. 9). De reconstructie van de westelijke absis is misschien zeer plausibel (afb. 24) maar allerm minst bewezen, wat in de tekst niet tot uitdrukking komt. Ook de datering van de

Afb. 2 Reconstructie van de noordgevel van het oosttransept in de elfde eeuw, op grond van het gedocumenteerde muurwerk (tek. R. Glaudemans, 1992).

westvleugel van het gewezen Bisschopshof, die op archeologische gronden niet mogelijk was, is alsnog tot stand gekomen aan de hand van de dichtzetting van de noordelijke vensters van het westtransept terwille van de bouw van deze westvleugel. De datering daarvan kon worden gepreciseerd vóór de 12de eeuw op grond van de toegepaste bouwtechniek (p. 24). Zo zijn er meer voorbeelden in het boek te vinden, waaruit de grote waarde van bouwhistorisch onderzoek blijkt, bijvoorbeeld in de bijdrage van De Vries. De op concrete ingestelde bouwhistoricus die ik nu eenmaal ben heeft moeite met de theorievorming van Mekking. Hoe inspirerend zijn relaas ook mag zijn, de toon is hier en daar naar mijn smaak wat al te stellig, want maar al te vaak ontbreekt een bewijsvoering of argumentatie, of berust deze op eerdere veronderstellingen: Hoe plausibel ook 'een westbouw naar het voorbeeld van Verdun' als tussenhoofd (p. 53), de daaropvolgende tekst levert een interessante theorie op, maar had wel iets relativerender geformuleerd kunnen worden. Kerken met een dubbeltransept zijn of waren er vele. Maar waarom zijn sommige wel genoemd en andere, zoals Hildesheim, niet? Invloedsferen via gezagsstructuren kunnen soms aantoonbaar de architectuur of aanleg van gebouwen hebben beïnvloed. Soms echter is dit niet aantoonbaar, en ook het tegendeel blijkt mogelijk (De Vries, p. 95, kol. 2 onderaan). In dit licht kan de HH. Simon en Judaskerk van Ootmarsum worden genoemd. Deze kerk had steeds nauwe banden met het Utrechtse diocesis onder welks gezag ze ook viel. Niettemin heeft de architectuur geen Utrechtse kenmerken, maar sluit deze naadloos aan bij een groep kerken in het Münsterse diocesis. Dit is waarachtig niet het enige voorbeeld. Ondanks deze relativeringen wil ik met nadruk de grote waarde van de aanpak van Mekking bevestigen. Een bouwhistoricus heeft wel eens te weinig de neiging bij zijn onderzoek vergelijkbare voorbeelden te betrekken. Het is toe te juichen dat dit in het Deventer boek ruimschoots gedaan is. De algemeen te stellen vraag blijft of het altijd nodig is om met stellingen en conclusies te komen. Ik zou dat in bepaalde gevallen graag overlaten aan latere generaties, die misschien van de inmiddels gegroeide kennis kunnen profiteren. Onze taak is slechts zoveel mogelijk gegevens op verifieerbare wijze te ontsluiten. De wil om tot interessante conclusies te komen kan er gemakkelijk toe leiden dat we van die taak te weinig werk maken, met name ten aanzien van de verifieerbaarheid. Het opzetten van (vergelijkende) werkhypothesen kan van groot belang zijn om artefacten te ontdekken die anders niet zouden zijn opgevallen. Men moet zijn werkhypothesen tijdig durven verlaten om te voorkomen dat ze het doen van nieuwe waarnemingen verhinderen. Een hypothese kan dermate belangwekkend zijn dat deze, omkleed met argumenten, ondanks het ontbreken van bewijzen, toch aan het papier moet worden toevertrouwd. Op deze plaats wil ik ook van die mogelijkheid gebruik maken. De voortreffelijke reconstructie van de romaanse basiliek die dankzij Glaudemans en Bloemink tot stand is gekomen laat nog enkele vragen open, bijvoorbeeld de vraag naar de vroegere aanwezigheid van een monumentale ingangspartij die in verschillende voorbeelden, ook in de door Mekking genoemde, meestal aan de zijkant is gesit-

Afb. 3 Reconstructie van de elfde eeuwse kerkplattegrond, gebaseerd op de jongste onderzoeksgegevens (tek. R. Glaudemans, 1992).

tueerd. Bezien we niet alleen de contemporaine voorbeelden maar ook de wat later ontstane kerken, dan zien we in een uitgestrekt gebied overwegend monumentale kerkportalen opzij van de kerk nabij de westbouw. Maastricht St. Servaas, Tongeren, Xanten, enzovoorts. Een voorbeeld daarvan is ook de Dom van Münster, waarvan men zich kan voorstellen dat deze door het concept van de Bernoldkerk is geïnspireerd. In Münster bevindt zich een rijk gedecoreerd portaal tegen de zuidwand van het westelijke transept. Als er al sprake zou zijn van voorbeelden en navolgingen dan is het zeker niet uit te sluiten dat de Deventer kerk op die plaats een dergelijk portaal heeft gekend. Zou het niet de moeite waard zijn een opgraving te ondernemen die de zin of onzin van deze veronderstelling kan aantonen?

De Vries lijkt zich meer dan Mekking van de risico's van de filosofie van 'voorbeeld en navolging' bewust. Zijn boeiende relaas is grotendeels opgebouwd uit zeer concrete, goed onderbouwde elementen en bevat daarnaast een deel (v.a. par. 11, p. 93) dat geheel in de trant van Mekking is opgebouwd. Hoewel bij hem relativeringen niet ontbreken doen ook hier de ideeën soms wat geforceerd aan. Belangwekkend echter in de bijdrage van De Vries zijn onder meer de nieuwe gegevens over de steenhoudersmerken en ook de dendrochronologische datering van de helaas schaars bewaard gebleven houtconstructies. Frappant was het voor mij te ontdekken dat hij en ik, los van elkaar, tot dezelfde conclusie zijn gekomen ten aanzien van het behoud van de middenschipkap in de periode waarin de romaanse kerk tot een hallekerk werd verbouwd. Los van logische argumenten: het handhaven van bovenmuren heeft alleen zin als de erop rustende kap eveneens bewaard blijft, waren het ook enkele oude foto's van de westzijde die mij op dat vermoeden brachten. Het bewijs is nu min of meer geleverd en zichtbaar (?) in figuur 88, p. 92, die de constructie van de in 1903 nog bestaande middeleeuwse kappen weergeeft. Over het tweetorenfront (p. 93) nog een opmerking. Essentieel is m.i. het fenomeen gotisch tweetorenfront. In dat rijtje horen Rees en Xanten (romaans), al is Xanten duidelijk het directe voorbeeld voor Kleef (gotisch) en misschien ook voor Arnhem. Zoals De Vries zelf al zegt hoort de Deventer Bergkerk niet tot de kapittelkerken, dat was evenzeer het geval met de (romaanse) St. Jan in Arnhem. De regel dat tweetorenfronten steeds tot kapittelkerken horen gaat dus niet op. Dat de gotische torens inderdaad als directe, symbolische opvolgers van de romaanse bedoeld zijn lijkt mij zeer plausibel. Juist in Xanten is goed te zien hoe het romaanse tweetorenfront in gotische stijl is omgevormd. Net als Deventer hebben ook Lübeck en ook Magdeburg meerdere kerken met een tweetorenfront, waarbij de hoofdkerk steeds het voorbeeld was voor de andere.

Nog een opmerking over de noordelijke romaanse traptoren die tot in de 16de of 17de eeuw zou zijn blijven bestaan (p. 81). Deze theorie is ontleend aan Haakma-Wagenaar. Een blik in de Geïllustreerde beschrijving van Zuid-Salland, E.H. ter Kuile, 1965, fig. 7 en 13, leert ons, dat de huidige westmuur van de noordbeuk over de fundering van de traptoren is heengebouwd. Boven-

dien bevindt de gewezen doorgang naar de Mariakerk zich gedeeltelijk ter plaatse van deze traptoren. De excentrische ligging van deze doorgang, die aanleiding was tot deze theorie, lijkt mij eerder te wijzen op het tegendeel. Handhaven van deze toren lijkt mij ook uit een oogpunt van stabiliteit niet eenvoudig. Erg geloofwaardig is deze in mijn ogen dan ook niet, maar misschien kom ik op andere gedachten als er andere argumenten voor het voetlicht komen die in het boek niet zijn vermeld. De reconstructie van de gang van zaken tijdens het vervangen van de middenschipspijlers in de 15de en 16de eeuw is zeer interessant en goed geïllustreerd door schetsen (afb. 64). Ook dit is een voorbeeld waaruit blijkt dat bouwhistorisch onderzoek tot interessante ontdekkingen kan leiden. Enigszins onzeker lijkt mij de veronderstelling dat de gewelven van de zijbeuk zouden zijn gebouwd alvorens de pijlers te vervangen (p. 73). Eerder zou men verwachten dat een minimum aan belasting in zo'n situatie gewenst is. Er kunnen onvermelde argumenten zijn waarom het toch zo gegaan is.

De theorie over de navolgingen van de Domtoren is interessant, maar ik wil daar tegenover stellen dat het driennissenschema zo algemeen en overheersend is (ook bijvoorbeeld in de Kempische en Nederrijnse gotiek), dat het een hele toer is om steeds maar weer aan te tonen dat er sprake is van een navolging van de Domtoren. Argumenten pro en contra zijn altijd wel te vinden, en, zoals De Vries zelf al zegt: *'Moet de Arnhemse torenbouw worden gezien als een door de stad Arnhem of (door) de heren van Gelre opgericht teken van een relatie met het Bourgondische gezag of juist als een manifestatie van de onafhankelijkheid ervan'*. Ik houd het er liever op, dat het een interessante toren is (was) waarover we graag meer zouden weten. Het op enkele voorbeelden na ontbreken van *'Domtorenavolgingen'* in Gelre kan politieke oorzaken hebben maar het is niet onmogelijk dat men in dit gewest, dat in zijn huidige omvang slechts drie grote steden en een relatief groot aantal romaanse en latere torens kent, eenvoudigweg voorzien was op het moment dat men elders met het *'kopiëren'* van de Domtoren bezig was. Overigens heeft Gelre buiten de drie grote steden nog de torens van Tiel, Doesburg en Zaltbommel, waarvan de twee eerste, door wie dat graag wil, als navolgingen van de Domtoren zouden kunnen worden aangemerkt (?).

Terug naar de tekst. De gotische toren heeft inderdaad details gemeen met de Groninger Martinitorren en met de Utrechtse Domtoren door de versmalling boven de eerste omgang. Het is overigens opmerkelijk dat de inwendige hoogte-indeling niet met de gevelindeling overeenkomt. Dit verschijnsel treffen we in de Kempen veelvuldig aan (Boxtel, Leende), maar ook in Zoeterwoude, toevallig ook een St. Lebuïnuskerk. Mijs inziens bestaat er maar één toren waarmee de Deventer toren sterke gelijkenis vertoont, namelijk die van St. Severin in Keulen. Deze is ouder. Hij is tussen 1393 en 1411 gebouwd. Dat

deze gelijkenis puur toeval zou zijn kan niet zonder meer worden aangenomen, al zijn mij geen nadere gegevens bekend.

Overstappend naar een heel andere tijd en daarmee naar de bijdrage van Koldewijn moeten mij enkele opmerkingen van het hart. Verschillende tussenhoofdjes dekken bij hem nauwelijks de lading. Een voorbeeld: Onder het hoofdje *'Duitse invloeden'* beschrijft hij de grote gietijzeren kronen, ontworpen door de Stadsarchitect Looman (p. 179 en afb. 171). Deze zijn een goed voorbeeld van een vrijwel verdwenen 19de eeuwse cultuurverschijnsel in ons land. Wat daaraan, behalve de naam van de gieter, door Duitse invloed is bepaald ontgaat mij ten enenmale. Identieke kronen had trouwens de St. Maarten in Zaltbommel blijkens een afbeelding in *'De schoonheid van ons land, Gotische kerkelijke bouwkunst'*, afb. 39 (Amsterdam 1953). Overigens is de geschiedenis van het reformatorische interieur zoals die door Koldewijn en door Dubbe wordt weergegeven zeer boeiend, maar de stijl van eerstgenoemde is soms wat zwak en de argumentatie wat onevenwichtig van opbouw. De theorie dat het klankbord van de preekstoel het geweld van 1795 wèl, en de kuip dit geweld niet zou hebben overleefd kan ik niet zonder meer onderschrijven. De stilistische eenheid tussen deze elementen komt mij zeer sterk voor. Het bericht dat de kuip in 1795 verbrand zou zijn is niet zonder meer geloofwaardig, temeer omdat het zelfde bericht vermeldt dat ook de preekstoel van de Bergkerk in 1795 verbrand zou zijn (p. 181). De 16de eeuwse, waarschijnlijk voorreformatorische, preekstoel in de Bergkerk bestaat nog steeds (p. 181) en er is m.i. geen aanleiding om aan te nemen dat deze van elders komt. Het komt wel vaker voor dat archiefgegevens een misleidende voorstelling van zaken geven, zeker in gevallen waar herstellingen nodig zijn. Misschien werd dit gedaan omdat men daardoor meer financiële steun hoopte te ontvangen. Talloos immers zijn ook de verklaringen betreffende nieuw gebouwde huizen die we in archieven aantreffen. Desondanks blijkt het oudere (middeleeuwse) huis bij bouwhistorisch onderzoek vaak nog volledig aanwezig. Ook Koldewijns conclusie dat de oude orgelkas, die in 1835 nog bestond, niet van eikehout was omdat deze geschilderd was is wat al te stellig gezien de vele voorbeelden van het tegendeel. De mededeling dat houtworm eikehout niet zou aantasten is bezijden de waarheid (p. 181).

In de bijdrage van Hogenstijn valt te lezen dat de beiaard opnieuw geres-toureerd moet worden. Het is te hopen dat die gelegenheid wordt aangegrepen om dit monument, waarop Deventer terecht trots is, terug te brengen naar de oorspronkelijke toonhoogte, die in 1952 heeft moeten plaatsmaken voor een moderne. De toonintervallen kloppen sindsdien niet meer, waardoor het instrument haast ongenietbaar vals is gaan klinken.

Dat het nooit mogelijk zal zijn het laatste woord over een complex onderwerp als deze kerk te geven is eigenlijk heel vanzelfsprekend. Ongetwijfeld zou dit

boek een grotere omvang hebben gekregen als alles wat er op dit moment over te zeggen valt erin zou zijn opgenomen. Er zijn zeker aspecten die in de toekomst verder uitgewerkt zouden kunnen worden. Suggesties zijn door enkele auteurs in het boek reeds gedaan. Het is daarom te hopen dat dit monument de belangstelling, ook van deskundigen, zal blijven trekken, want dat is mede een voorwaarde voor het voortbestaan ervan.

Mede in verband met de beperkte plaatsruimte kon niet elke bijdrage de bespreking krijgen die deze verdient. De bijdragen van Spitzers, Nalis en Van Nijendaal, Hogenstijn en van Kleinbussink zijn nagenoeg buiten beschouwing gebleven terwijl de kwaliteit ervan een behandeling zeker gerechtvaardigd zou hebben. Ter verontschuldiging; deze onderwerpen liggen wat meer buiten het veld van de eigenlijke bouwhistorie waarvoor dit blad bedoeld is. Verder moesten zekere aspecten van de wel besproken bijdragen buiten beschouwing blijven. Dat deze bespreking daarom onvoldoende recht doet aan het boek als geheel moet op deze plaats erkend worden. Tegenover een aantal kritische opmerkingen legt een grote algemene waardering, al is die niet steeds expliciet uitgesproken, meer gewicht in de schaal. Eén van de belangrijkste verdiensten van het boek is misschien het feit dat de sporen van de 'brainstorm', die zo onmisbaar is in dit vak, er duidelijk aan af te lezen zijn. Het 'rendement' van de afzonderlijke vondsten en hypothesen is er aanzienlijk door verhoogd. Het boek over de Deventer Lebuïnus biedt belangstellenden met de meest uiteenlopende achtergronden veel boeiende informatie. Voor de bouwhistoricus is het een must. Ik wens dit boek vele kopers/lezers toe. De zeer billijke prijs f.49,50 hoeft voor vrijwel niemand een beletsel te zijn.

D.J.K. Zweers

De Grote of Lebuïnuskerk te Deventer, de 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken (Zutphen 1992), 288 pagina's 241 afb., ISBN 906011.788.3, f. 49,50.

PLAFONDS - INTERIEURS

Met de opwekkende woorden 'er is meer tussen hemel en aarde' besloot U.F. Hylkema op 21 november j.l. een studiemiddag over plafonds. Later overhandigde de toen kersverse directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het eerste exemplaar van *Plafonds in Nederland 1300-1800*, geschreven door Inge Breedveldt Boer. Het boek verscheen bij de SDU als bijlage van het Restauratievademecum, telt 120 pagina's en twee keer zoveel afbeeldingen, waarvan 30 in kleur.

De verschijningsvorm van het plafond wordt bepaald door de combinatie van een constructie- en een decoratietype. In deze volgorde komen chronologisch

de balklagen met hun ondersteunende elementen en de decoraties aan de orde. Voor het eerste deel, dat meer bouwhistorisch van aard is, vormden de artikelen van H. Janse het vertrekpunt. Het tweede deel geeft voor het eerst een typologisch overzicht van plafonddecoraties en heeft een meer kunsthistorisch karakter. Dit deel begint met balkschilderingen en schilderijen op nieuwe, 17de-eeuwse plafondtypen. Ook de oudste voorbeelden van stucplafonds verraden nog het systeem van de dragende balklagen. Het vanaf de 18de eeuw dominerende stucwerk verhuult de balklagen doorgaans geheel. Volgens de auteur was er tot nu toe slechts een beperkte en eenzijdige belangstelling voor interieurafwerkingen. Zorgvuldig bouwhistorisch onderzoek kan bijdragen aan een grotere waardering en daarmee aan het behoud en de restauratie van oude afwerkingen. Uit een globale, landelijke verkenning als deze studie, blijkt dat het oude Nederlandse interieur veel diverser en bonter was dan men tot nu toe aannam.

Ook in het nabije buitenland zijn recentelijk enkele publicaties over plafonds en interieurs verschenen. In 1991 gaf de Deutsche Kunstverlag onder redactie van Rolf-Jürgen Grote en Peter Königfeld een boek uit met de titel: *Raumkunst in Niedersachsen. Die Farbigeit historischer Innenräume. Kunstgeschichte und Wohnkultur* waarin door verschillende auteurs zowel technische, bouw- en kunsthistorische benaderingswijzen zijn gevolgd. 'Die Autoren wollen die in Niedersachsen erhaltengebliebenen polychromierten Raumgefüge nicht nur kunst- und stilgeschichtlich deuten, sondern in ihr kulturgeschichtliches Umfeld stellen: Machen sich doch auf eindrucksvolle Weise den äusseren Rahmen einer längst vergangenen Lebenswelt deutlich, die Gewohnheiten und Verkehrsformen der damaligen Menschen, ihre Einbindung in gesamt-kulturelle und mentalitätsgeschichtliche Gegebenheiten'. Het boek telt 287 pagina's en zeer veel afbeeldingen in kleur.

Iets minder toegankelijk zijn een Deense en een Poolse studie over plafonds, maar dankzij de vele afbeeldingen toch wel te relateren aan de voorbeelden in de twee eerder genoemde boeken. De decoratiepatronen in gotiek en renaissance kregen internationale verspreiding. Dankzij de vormgeving van de balklagen en de detaillering van de schilderijen kan men deze plafonds toch ook in geografische zin groeperen. Ze kregen een kenmerkend, regionaal karakter. Met enige inspanning is de al wat oudere studie (Kopenhagen 1980) van G. Benzon, *Gamle Danske Lofter* nog wel te lezen. Dit geldt in mindere mate voor de *Stropy drewniane w Polsce. Propozycja systematyki [Wooden Ceilings in Poland. A proposed Classification]* door Jan Tajchman (Warszawa 1989), een boek in zwart-wit dat Frank van der Waard dankzij een studiereis uit Polen meenam. Gelukkig bevat ook deze studie veel afbeeldingen en een Engelse inhoudsopgave plus samenvatting. Opmerkelijk is, dat de renaissance in de Poolse plafonds vroeg en zeer divers vertegenwoordigd is. Het gedrukte papierbehang op Belgische plafonds (P. Maclot), dat in Nederland schaars is,

Afb. 4 Zoldering met moer- en kinderbalken plus schildering, eerste verdieping Brink 47 te Deventer, ca. 1500 (Uit: I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800*).

blijkt reeds in de 16de eeuw in Polen te zijn toegepast.

Tot de afwerking van het interieur behoort ook het behang, aanvankelijk zeer kostbaar als goudleer of met de hand geschilderd op papier. De recente indrukwekkende tentoonstelling over behang in het Goois museum te Hilversum was ook te zien in Leeuwarden en tot september 1992 te Helmond. Bij de tentoonstelling hoort een catalogus met de titel *Achter het Behang. Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*. Achter deze initiatieven staat de 'Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland' die evenals onze stichting in 1991 werd opgericht. De aanzet voor het oprichten van de stichting Behangsels vormde de omvangrijke collectie van N.C.M. Maes te Utrecht. Voor belangstellenden is bijgaand een folder van deze stichting ingesloten.

Dirk J. de Vries

REACTIES

bespreking rapport Zaltbommel

Geacht bestuur,

Met verbazing hebben wij kennis genomen van de inhoud van de recensie van de heer H. Janse van ons rapport *Gemeente Zaltbommel. De Stadsmuur: een inventarisatie* in nummer 2 van Uw Nieuwsbrief. Het rapport was U toegezonden als ondersteuning van Uw mening dat belangrijke restauraties voorafgegaan dienen te worden door bouwhistorisch onderzoek. Het doel van dit rapport, opgesteld in opdracht van de gemeente Zaltbommel, is tweeledig: ten eerste inzicht te krijgen in de authenticiteit van het resterende muurwerk, ten tweede inzicht te krijgen in de opbouw en detaillering van de muur, teneinde verantwoord en historisch juist onderhoud te kunnen plegen of te kunnen restaureren. Ook diende het onderzoek om een indicatie te krijgen in de kosten voor de voorgenomen restauratie van de muur.

In de inleiding *Bouwhistorisch onderzoek in Nederland* in de Nieuwsbrief wordt het Gelders Genootschap gekarakteriseerd als een welstandsorganisatie. Echter het Genootschap, in 1919 inderdaad opgericht als welstandsorganisatie ten behoeve van de Gelderse gemeenten, begeeft zich sinds het midden van de jaren tachtig ook op het terrein van de monumentenzorg. De sector monumenten heeft zich de laatste jaren onder andere deskundigheid verworven op het gebied van architectuurhistorie, restauratietechniek en bouwhistorie.

Eén van de conclusies van ons rapport is de aanbeveling aan de gemeente dat alle werkzaamheden aan de muur voorafgegaan dienen te worden door **bouwhistorisch onderzoek!** Het is betreurenswaardig dat dit in de recensie niet is onderkend. Gelukkig heeft de gemeente Zaltbommel dit wel gedaan: in het meerjarenplan monumenten is namelijk zowel voor herstel van de muur als bouwhistorisch onderzoek een jaarlijks bedrag gereserveerd!

Inhoudelijk komen wij tot de volgende opmerkingen naar aanleiding van de recensie. Tijdens de inventarisatie is een globale opname gemaakt van de aanwezige bouwsporen en op basis daarvan is een eerste reactie gegeven. Deze reactie heeft, zoals eerder gesteld, alleen tot doel de gemeente te wijzen op het belang van een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek vóórdat zij aan de restauratie van de muur begint.

Inderdaad is ten onrechte door ons in de eerste regel van de inleiding tot het bouwhistorische deel de term bouwhistorisch **onderzoek** gebezigd. Wij begrijpen dat de recensent hierdoor op het verkeerde been is gezet, maar uit het verdere deel van de inleiding had toch duidelijk moeten worden dat het hier ging om een bouwhistorische waarneming of hooguit een verkenning, zoals omschreven in nummer 1 van de Nieuwsbrief van de SBN. Het ontbreken van

elementen, zoals een doorsnedetekening, kan ons dan niet kwalijk worden genomen.

Wij betreuren het dat de recensent onjuiste conclusies uit het rapport trekt en daarop zijn kritiek op het rapport baseert! Hij meent dat een bouwtijd voor de stadsmuur door ons 'eerst stellig [wordt] aangegeven tussen 1531 en 1544' en dat wij deze verderop weer onderuit halen. Het is de recensent blijkbaar ontgaan dat genoemde datering slaat op de tweede stadsmuur, die vóór de oorspronkelijke is gebouwd. Ook meent de recensent dat het gaat om een muur met kanteling, terwijl wij overtuigend hebben aangetoond, voor zover dat thans kan worden geconcludeerd, dat het ging om een muur zonder kanteling, of dat daar in de thans nog resterende delen geen sporen van zijn aangetroffen. De kanteling die wél is aangetroffen, is later ingehakt. Het schieten door de moordgaten, zoals verondersteld door de recensent, was dus onmogelijk en gezien de hoogte van de muur boven de weergang (ca. 1,72 m), over de muur heen ook.

Het feit dat wij de kijksleuven ten onrechte hebben aangezien voor schietgaten kan ons worden aangerekend, doch het ontbreken van een mogelijkheid om vanaf de muur te schieten roept dan wel vragen op. Opmerkelijk aan deze kijksleuven is, dat de onderkant ervan zich nagenoeg op dezelfde hoogte bevindt als de bovenkant van de houten weergang! Het kijken door de sleuven wordt dus erg bemoeilijkt door (de breedte van) deze weergang, een reden voor ons om in eerste instantie te twijfelen aan een weergang.

Wij hebben dus, in tegenstelling tot wat de recensent suggereert, wel degelijk onderkend dat er een houten weergang kan zijn geweest; alleen hebben wij, blijkbaar ten onrechte, maar zo wordt het niet gesteld, de balken waarop deze houten weergang rustte en die door de muur heen staken, kortelingen genoemd.

Opmerkelijk is dat de recensent ons verwijt dat wij de 14de eeuwse datering van de muur niet hebben onderkend. Hij baseert dit op zijn eigen, hierboven omschreven, onjuiste interpretatie van de tekst, en meent daaruit te moeten concluderen dat het ons bureau aan de nodige 'alround kennis' ontbreekt. Een uitspraak die van een collega-bouwhistoricus niet zou worden verwacht, zeker niet wanneer zij is gebaseerd op eigen interpretatiefouten. Het Gelders Genootschap staat open voor kritiek, doch niet op de wijze waarop de heer Janse zijn stuk gemeend heeft te moeten schrijven.

Het ware beter geweest, vanuit de ook door ons onderschreven doelstelling van de SBN, de conclusie - dat de gemeente Zaltbommel een uitgebreid onderzoek moet laten uitvoeren vóórdat zij met de restauratie begint - te ondersteunen, in plaats van de indruk te wekken, dat de organisatie aan wie de gemeente het onderzoek heeft uitbesteed, niet deskundig is.

Wij hopen dat een recensie zoals deze, bouwhistorici niet zal weerhouden hun rapporten ter kennis name aan de SBN te sturen, teneinde collega's in den lande op de hoogte te houden van de uitgevoerde onderzoeken!

Namens de vereniging het Gelders Genootschap
E.F. Maas, directeur.

Naschrift

Het is jammer, dat het Gelders Genootschap het gewraakte stukje ziet als een frontale aanval op zijn beleid en kennis. Dat was geenszins de bedoeling. Het rapport is vooral besproken vanuit de overtuiging dat op het gebied van opleiding, kennisverwerving en -overdracht in de bouwhistorie nog veel ontbreekt (ook bij de 'recensent'). Deze indruk is in het bovenstaande niet weggenomen

H. Janse

STUDIEDAGEN

Op 23 september organiseert de KNOB een studiedag over bouwhistorie in het Deventer stadhuis. Op het programma staan onder meer de volgende onderwerpen: 'het bouwhistorisch onderzoek als onverbreekelijk onderdeel van de restauratie' (prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll); 'muurarcheologie' (J.W. Bloemink); 'bouwhistorisch onderzoek van een natuurstenen gebouw' (drs.ing. D.J. de Vries); 'kleur als gids naar het verleden' (R. Crevecoeur); 'Resultaten van pigmentonderzoek bij o.m. de Lebuïnuskerk' (W. Haakma-Wagenaar); 'Computerondersteunend architectuurhistorisch onderzoek' (R. Stenvert) en tenslotte 'De beroepspraktijk vanuit het particuliere onderzoeksbureau, voorbeeld: onderzoek Wolters-Noordhoff-Complex' (ir. P.C. van Traa). De deelname staat open voor leden en niet-leden van de KNOB. De kosten van deelname bedragen f. 70,- voor leden en f. 95,- voor niet-leden. De betaling dient gelijktijdig bij aanmelding te geschieden en wel op girorekening 33.60.600 t.n.v. KNOB te Utrecht. Belangstellenden kunnen zich schriftelijk opgeven bij het bureau van de KNOB, Achter Sint Pieter 21, 3512 HR Utrecht.

De zogenaamde Reuvensdagen voor archeologen vinden dit jaar plaats in Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht op 19 en 20 november. Onder het thema Stadsarcheologie zijn sessies georganiseerd over: Archeologie en bouwhistorie, Topografische ontwikkelingen en Economie en materiële cultuur. Informatie: SNA, Postbus 11114, 2301 Leiden, tel. 071-163138.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

BROEKHUIZEN, P.H. e.a. (red.) - *Van Boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen* (Groningen 1992).

Bij voorintekening via de Stichting Monument en Materiaal f. 45,- inclusief verpakings- en verzendkosten. Na 18 oktober 1992 f. 52,50 exclusief f. 9,- verpakings- en verzendkosten. Stichting M&M, Lutkenieuwstraat 9, 9712 AW Groningen, tel.: 050-146246. Bankrekening ABN 57.01.98.194; giro van de bank 802394, o.v.v. 'Van Boerenerf tot bibliotheek'.

DON, Peter - *Voorne-Putten, de Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst* (Zwolle 1992).

FLINTROP, Helmut - *St. Martinus Emmerik. Voorpost van het bisdom Utrecht* (Zutphen 1992).

LALEMAN, M.C. en P. RAVESCHOT - *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*. Verhandelingen van de Koninklijke academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Schone Kunsten, 53 (Brussel 1991) nr. 54.

Stichting Bouwhistorie Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

- Algemeen bestuur: H. Janse (algemeen voorzitter), A.H. van Drunen, B.J.M. Klück, E.M. Kylstra, J.M.H. Penders, D.J. de Vries en D.J.K. Zweers.
- Dagelijks bestuur: K.J. Steehouwer (voorzitter), A.H.M. Glaudemans (secretaris) en R.J.W.M. Gruben (penningmeester).

Redactieadres: Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Redactie Nieuwsbrief: *Ronald Glaudemans en Rob Gruben.*

Eindredactie: *Herman Janse*

Kopij en reacties vóór 1 december a.s. naar het bovenstaande redactieadres.

Illustratie voorpagina: reconstructie van de Lebuïnuskerk te Deventer (tek. Wijnand Bloemink, 1992).